

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ АҲОЛИСИ ЭТНИК ТАРКИБИ ТЎҒРИСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Рузматова Шаходат Абдукаххаровна

Қўқон давлат педагогика институти Тарих кафедраси
ўқитувчиси e-mail: ruzmatovashaxodat@gmail.com

Исломов Абдулазиз Латиф ўғли

Қўқон давлат педагогика институти Тарих
факультети Тарих йўналиши III-босқич талабаси

Аннотация

Мазкур мақолада Қўқон хонлиги аҳолиси этник таркибини ташкил қилган қавмлар, уларнинг келиб чиқиши, бошқа қўплаб қавмларнинг Фарғона худудига миграция қилиш сабаблари, жараёнлари тўғрисида баъзи маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: минглар, юзлар, қипчоқлар, қалмиқлар, уйғурлар, қозоқлар, қора-қирғизлар, тожиклар, қурама, жалоирлар, Дашти Қипчоқ, Шарқий Туркистон, Вохан, Сирдаре.

Аннотация

В данной статье приведены некоторые сведения об этническом составе населения Кокандского ханства, их происхождении, причинах и процессах переселения многих других народов в Ферганскую область.

Ключевые слова: минги, юзы, кипчаки, калмыки, уйгуры, казахи, кара-киргизы, таджики, курама, джалаиры, Дешти Кипчак, Восточный Туркестан, Вохан, Сырдаря.

Annotation

This article provides some information about the ethnic composition of the population of the Kokand Khanate, their origin, the causes and processes of resettlement of many other peoples in the Fergana region.

Key words: Mings, Yuzes, Kipchaks, Kalmyks, Uighurs, Kazakhs, Kara-Kyrgyz, Tajiks, Kurama, Jalairs, Deshti Kipchak, East Turkestan, Vokhan, Syrdarya.

Фарғона худудига халқларнинг келиб жойлашиши кўпинча сиёсий ҳолатлар билан боғлиқ бўлган. Мисол тариқасида XVIII асрнинг биринчи ярмида Бухоро хонлигидаги ички низолар, тартибсизликлар ва

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

қалмиқларнинг Тошкент, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларига хужуми натижасида Бухоро, Самарқанд, Туркистон, Тошкент, Чимкент, шимоли-шарқий ҳудудлардан тожиклар, ўзбеклар, қорақалпоқлар ва бошқа туркий қавмларнинг Фарғона ҳудудларига келиб ўрнашишларини олишимиз мумкин.

Қипчоқлар ва қорақалпоқлар хонлик ҳаётида муҳим ўринлардан бирига эга бўлганлар. Академик А. Асқаровнинг маълумотларига кўра, қипчоқлар, қорақалпоқлар ҳақида бир неча маълумотлар мавжуд. XVII асрнинг охири ва XVIII аср бошларида жунғорларнинг сиқуви остида Қозоғистон чўлларида Мовароуннаҳрга бир неча қабила кўчиб келганлиги, мана шу этник тўлқинда қорақалпоқларнинг бир қисми Зарафшон воҳасига кўчиб келиб, Нурота тоғ тизмаларининг жанубий ёнбағирларига жойлашганлиги ва шу тўлқинда қипчоқларнинг катта гуруҳи Зарафшон водийси, Тошкент воҳаси ва Мирзачўлга келиб жойлашганлиги ҳақида айтиб ўтилади[1: 495-б.]. Бунга қадар Тошкент воҳасида туркий қабилалардан қурама, дўрмон, қирқ, юз, минг ва бошқа қабилалар яшаб келганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

XVIII асрнинг 30-йилларида қипчоқларнинг бир қисми яйлов қидириб, Шимолий Фарғонанинг тоғ олди минтақаларига кўчиб ўтадилар. Ўша кезларда қорақалпоқларнинг бир қисми Марказий Фарғонага келиб ўрнашадилар. Натижада бу ерлар “қорақалпоқ чўли” номини олганлиги ҳақида айтиб ўтилади[1: 495-б.]. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Норбўтабий (1763-1798) ҳукмронлигининг сўнгги йилларида қорақалпоқларнинг Фарғона ҳудудларига кўчиб келиши кучаяди. Дастлаб қорақалпоқлар Ганжиравон ҳудудига келиб ўрнашадилар, кейинчалик эса ушбу қавмларнинг асосий хўжалиги чорвадорлик бўлганлиги боис, Қўқон хони Худоёрхондан яйловлар учун қулай бўлган Сирдарё этакларига келиб ўрнашиш учун изн сўрайдилар[1: 419-б.].

Т. К. Бейсембиевнинг таъкидлашича, Қўқон хонлиги ва атроф ҳудуд аҳолисининг этник таркиби хилма хил бўлган. Жумладан, Фарғонанинг туб аҳолисини тожик, ўзбек ҳамда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолисини – қипчоқ, қирғиз, турк, қорақалпоқ, жон-бағиш ва қалмиқлар ташкил қилган[3: 78-80-б.]. Бундан кўришимиз мумкинки, қипчоқлар Шаҳрихон ҳудудлари, Балиқчи, икки дарё – Қорадарё ва Норин оралиғида яшаганлар, қирғизлар эса Фарғонани ўраб турган тоғ ва тоғ этакларида (Кетмон тепа, Олой) кўчманчи ҳаёт кечирганлар.

Тошкент ва Дашти Қипчоқ аҳолиси таркибидаги этник гуруҳларга қўнғирот, қанғли, санчикли, сергили, қора қайроқ, арғин ва бештамғали уруғлари кирган[4: 66-б.]. Тошкент атрофидаги ҳудудларда эса қозоқлар ва қорақалпоқлар истиқомат қилганлар[5: 160-б.]. Тошкент ҳудуди ва Қураманинг туб аҳолисини тожиклар ва “анди”лар[6] ташкил қилганлар,

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолисини-курама ва қозоқлар ташкил қилган. Чинозда кўчманчи қорақалпоқлар, Жанубий Қозоғистонда эса қозоқлар ва “анди”лар яшаган. Ўратепанинг туб аҳолисини сартлар ва тожиклар, кўчманчи аҳолисини эса юзлар ва қирқлар ташкил қилганлар. Самарқанд яқини ва Жиззахда эса хитой-қипчоқлар ва қорақалпоқлар кўчманчи ҳаёт кечирганлар[3: 78-79-б.].

Дашти Қипчоқ худудидан кириб келган уруғларнинг энг кўп қисмини қипчоқ, сарой, кўнғирот, минг, юз, найман, манғит, хитой каби уруғлар ташкил қилган. Уларнинг ичида қипчоқлар кўпчиликини ташкил этиб, XVIII аср охири – XIX аср бошларида уларнинг сони 270 мингга яқин эди[1: 494-б.].

Қипчоқлар ўзларини ўзбекнинг 92 уруғидан бири деб ҳисоблаганлар, бу эса фарғоналик қипчоқларнинг туб аҳоли билан этник яқинлигини белгилаган (уларнинг умумий жиҳати даштиқипчоқ худудидан келиб чиққанликларидир) [3: 79-б.].

Қозоғистон чўлларида халқларнинг Фарғона худудларига кўчиб ўтишлари доимий давом этган. Сўнгги тўлқин XVII асрнинг охири-XVIII асрнинг бошларида бўлиб ўтади, бу даврда Қозоғистон чўлларида Мовароуннаҳрга бир нечта қабилавий ва этник гуруҳлар кўчиб ўтадилар[7: 417-б.].

XIX асрнинг бошида Олимхон томонидан тузилган янги кўшинга Фарғонада яшовчи эркин аҳоли ва қуллардан 3700 та қоратегин ва воҳанлар, 2200 та дарваз, бадахшон, шуғнон, рушон, чатрори, гунди ва эронликлар кирган. Юқорида келтирилган рақамлар XIX асрда Кўҳистондан Фарғона водийси худудига кўплаб халқлар кўчиб келганлигини кўрсатади. “Тарихи Шоҳрухий” асарида уларнинг бу худудга келиб қолиш сабаблари сифатида маҳаллий ҳукмдорлар томонидан тазйиққа учраганликлари ёки уларни Қўқон хонига туҳфа тариқасида жўнатилганликлари деб кўрсатилади[3: 80-81-б.].

Б.М. Бабаджанов ўз асарида XVIII асрнинг биринчи ярмида Трансоксиана[8.] худуди(шу жумладан Фарғонага ҳам)га кўплаб кўчманчи халқлар (аввало қипчоқлар ва қалмиқлар) кўчиб келганликлари ҳақида маълумотлар беради[9: 92-93-б.]. Фарғонанинг тоғли (шимол, шарқ ва жанубда) худудларида яшаётган кўчманчи қирғизлар (қора қирғизлар) асосан чорвачилик ва баъзи хунармандчилик (тери ошлаш, тери маҳсулотлари ва шунга ўхшаш) турлари билан шуғулланганлар. Бундан ташқари, хонлик чегара худудларида яшовчи қирғизлар даромад топиш мақсадида кўкнори етиштирганликлари тўғрисида маълумотлар мавжуд[10: 14-б.].

Фарғона водийси худудига кўчиб келган қипчоқ чорвадорлари ўзларининг донга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун имкон қадар деҳқончилик билан шуғулланганлар, бошоқли экинлар асосий экин тури ҳисобланган[11: 81-82-

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

б.]. Фарғона водийсидан жанубда жойлашган тоғли худудларда эса тожиклар яшаганлар, манбаларда уларни “ғалча” ёки яшаган жойига қараб “кўхий/кўхистоний”, ёки келиб чиқиш жойига қараб “кўлоби”, “гарми” деб аташган[9: 93-б.].

Манбаларда қайд этилишича, Фарғона, Тошкент, Ўратепа, Хўжанд худудларида туб аҳоли икки маҳаллий тилда сўзлашган: ўзбек ва тожик тилида кўшиқлар куйлашган[12: 92-б.]. Бундан англашиладики, аҳолининг асосий қисми ўзбек ва тожикларни ташкил этган.

XIX асрнинг 20-йилларида, Тошкент Қўқон хонлигига кўшиб олинганидан сўнг бу худудларда қалъа ва истехкомлар курила бошланди. Туркистон, Сўзоқ, Чимкент ва Сайрамга қўқонлик оилалар келиб жойлашдилар. Турбат, Бодом, Қорамурт, Қорабулоқ худудларига Фарғона водийси аҳолиси келиб ўрнашди. Қўқон кўшинида хизмат қилган шуғнон, дарвоз, қоратегинлар шаҳарларда ўз маҳаллаларини барпо қилганлар. Масалан, Туркистон шаҳрида бугунги кунгача Қоратегинлар маҳалласи мавжуд[13: 17-б.].

Тарихчи олим Ш. Воҳидов хонликдаги қирғизлар, қипчоқлар истиқомат қилган худудларни Сирдарёнинг бошланиш жойларидан Балхаш кўлигача бўлган тоғли туманлардан то Қошғар чегарасигача бўлган ерда, Етгисув, Талас водийси, Олой тоғлари, Бадахшон, Фарғона водийси худудларида кўчманчи ва ярим кўчманчи тарзда ҳаёт кечирганлигини қайд этади[14: 59-б.].

XVIII асрнинг биринчи чорагида қалмиқларнинг босқинчилик юришлари туфайли Тянь-Шаннинг шимолий худудларида ўз ўтлоқларига эга бўлган қирғизлар Фарғона, Қоратегин ва Помирғача бўлган худудларга кўчиб ўтишга мажбур бўладилар[15: 96-б.]. Бундан ташқари, Фарғона водийсида қорақалпоқлар, Тошкент атрофларида ўн минг уйдан иборат бўлган қозоқлар, хонликнинг шарқий қисмида, Қўқон хонлигини Бухоро ва Россиядан ажратиб турадиган чўлларда эса кўчманчи қозоқлар истиқомат қилган[14: 59-б.].

Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қорақалпоқлар ҳам XVIII асрнинг биринчи чорагида қалмиқларнинг босқинчилик юришлари туфайли Тошкент ва унинг жанубий худудларига кўчиб ўтадилар[15: 97-б.]. Тошкент атрофида эса жалоирлар (қорақуйли, керет, уйшун, нуқтози, қорачопон, курсак, чувалдоқ, жастабан, турайгир, тупар уруғлари) яшаган, улар ўзларини ўзбек уруғига мансуб деб ҳисоблаганлар[13: 25-б.]. Тошкент атрофида Кировчи худудида қайсақлар яшаган, улар асосан тарик етиштирганлар[16: 112-б.].

Тошкент атрофида яна курама халқлари яшаган. Курама деб, асосан, Ангрэн дарёси бўйларида ва Тошкент атрофларида яшаган ўтроқ аҳолига нисбатан айтилган[17: 4-б.].

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

Бундан ташқари, XIX асрнинг бошларида қирғиз, қалмоқ, уйғур, қорақалпоқ ва қозоқ-қипчоқлар Хитой ҳукумати тазйиқи остида Шарқий Туркистондан Фарғона водийсига кўчиб келишга мажбур бўлишган[14: 59-б.]. Қипчоқларнинг катта гуруҳи эса Шимолий Фарғонанинг тоғли ва тоғ олди ҳудудларига бирмунча илгарироқ – XVIII асрнинг 20-30-йилларида келиб ўрнашадилар[11: 51-52-б.].

Хонлик ҳудудида уйғурлар яшаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Ч.Ч. Валихоновнинг ёзишича, XIX асрнинг ўрталаридаёқ Қўқон хонлигида 300 мингга яқин уйғурлар истиқомат қилган[18: 11-12-б.]. Ҳар ҳолда Фарғона водийси ҳудудига кўчиб ўтган Шарқий Туркистонлик уйғурлар сони бундан ҳам кўп бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Негаки, бу даврда уйғурлар кўпроқ ўзлари кўчиб келган жой номлари билан – Қошғар шаҳри ва ушбу воҳадан келганлар – “қошғарлик”, Ёркентдан кўчиб келганлар – “ёркентлик”, Турфондан келганлар – “турфонлик” ва ҳоказо номлар билан аталган. Булар орасида қошғарликлар кўпчилиқни ташкил қилган.

Ч.Ч. Валихановнинг “1862-1878 йиллар оралиғида Қўқон хонлиги ҳудудига кўчиб ўтган қошғарликларнинг сони 85-162 минг нафарни ташкил қилган”, [19: 67-68-б.] деган маълумоти ҳам Фарғона водийси ҳудудига кўчиб ўтган уйғурларнинг сонига аниқлик киритади.

Шарқий Туркистон ҳудудидан кўчиб ўтган халқлар жойлашган ҳудудлар номи бугунги кунгача сақланиб қолганлари мавжуд. Масалан, водий турли ерларида Қашқартўпи (Фарғона вилояти Олтиарик), Қашқарийлар маҳалласи (Наманган вилояти, Поп тумани, Ғурумсарой қишлоғи), Қашқармаҳалла (Наманган вилояти Уйчи тумани, Қизилравот қишлоғи) ва бошқа Уйғур, Повон каби маҳалла қишлоқ номлари сақланиб қолган. Фарғона вилоятининг Бешариқ, Данғара, Ўзбекистон, Қува, Охунбобоев, Боғдод, Андижон вилоятининг Шаҳрихон, Асака, Пахтаобод, Олтинқўл ва Андижон туманларида Қашқар, Фарғона вилоятининг Тошлоқ, Фарғона туманларида Қашқарқишлоқ, Учкўприк туманида Катта Қашқар, Кичик Қашқар, Наманган вилояти Тўрақўрғон туманида Қашқаргузар, Уйчи ва Норин туманида Қашқармаҳалла деб ном олган аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, бу жойлар бевосита Шарқий туркистонлик аҳоли билан боғлиқдир[20: 114-б.].

Юқоридаги халқлардан ташқари, Қўқон хонлиги ҳудудида бухороликлар, афғонлар, ҳиндлар ва яҳудийлар истиқомат қилганлар, улар асосан савдотик ишлари билан шуғулланганлар[21: 271-б.].

Ушбу маълумотлардан шундай хулосага келамизки, Қўқон хонлиги аҳолиси турли хил этник таркибга эга бўлган. Ўтроқ, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт тарзида яшаган. Водийда яшаш учун қулай табиий шарт-шароит, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо йўлларининг ривожланиши бу ҳудудга халқларни доимо жалб қилиб келган. Бундан ташқари, сиёсий

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

жараёнлар ҳам халқларни худуддан худудга кўчиб юришларига сабаб бўлган. Натижада хонлик аҳолиси этник таркиби турли халқлар келиб кўшилиши туфайли бойиб борган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аскарлов А. История происхождения узбекского народа. – С. 495.
2. История Узбекистана (XVI- первая половина XIX века). – С. 419.
3. Бейсембиев Т. К. “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник. – Б.78-80.
4. Султонова Г. Н. ва б. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI-XIX аср биринчи ярми). – Б. 66.
5. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство (1812). История Узбекистана в источниках. – Ташкент: Фан. 1988. – С. 160.
6. Анди – В. Наливкиннинг таъкидлашича, туркий қабила номи, Андижон номи шу қабила номидан келиб чиққан (Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, Типография Императорского Университета. 1886 год. – С. 6).
7. Шониёзов К. П. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 417.
8. Ўрта Осиё тарихий-географик худуди юнон тарихчи ва географлари томонидан шундай номланган.
9. Бабаджанов Б. М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – С. 92-93.
10. Камалов А. К. Вопросы опиумной политики Цинской империи в Восточном Туркестане в трудах Ч. Ч. Валиханова. Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Вып. 1. – Алматы: Аруна, <http://akademiyanauk.kz/>. 2014. – С. 14.
11. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. – Б. 81-82.
12. Мухин В. Г., Баранов В. А. Бюллетень Средне-Азиатского Государственного Университета. Вып. 11. – Ташкент, 1925. – С. 92. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_xvi/ © МАЭ РАН.
13. Елшибаев С. К. Южный Казахстан и Кокандское ханство в XVIII-середине XIX веков. – С. 17.
14. Вохидов Ш. Кўқон хонлигида тарихнавислик. – Б. 59.
15. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.). – С. 96.
16. Вельяминов-Зернов В. Сведения о Коканском ханстве. // ИРГО, СПб. 1856. – С. 112.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Los Angeles, California, USA on February 10th, 2023.

www.conferencezone.org

17. Федченко А. П. В Коканском ханстве. Путешествие в Туркестан. Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Вып. 7, том I, часть II. – СПб-Москва, 1875. – С. 4.
18. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – С. 11-12.
19. Абдуллаев У., Валихонова Г. Фарғона водийси аҳолиси. – Тошкент: Наврўз. 2016. – Б. 67-68.
20. Қўлдошев Ш. Т. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар. Тарих фанлари..номз.дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 114.
21. Скайлер Южин. Туркистон. – Б. 271.